

СПІВВІДНОШЕННЯ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО Й НАЦІОНАЛЬНОГО В УКРАЇНСЬКІЙ РИТОРИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ XVII СТ.

© Куньч З., 2006

У статті проаналізовано роль запозичених та власне українських елементів в українській риторичній термінології XVII ст. на матеріалі першого підручника з риторики, писаного давньою українською мовою – трактату Й. Галятовського «Наука короткая albo способ зложеня казаня», окреслено підходи ученого до формування української риторичної терміносистеми.

This article dedicates the role of adopted and actually the Ukrainian elements in Ukrainian rhetorical terminology of the XVII century on materials of the first rhetorical textbook – treatise of J. Halatovsky «Nauka korotkaja albo sposob zlozhen'a kazan'a», which has been written with old Ukrainian. It outlines the the scientist's approaches of the forming of Ukrainian rhetorical terminology systems.

Проблема національного та запозиченого в українському термінознавстві була й залишається актуальною. Адже лексичні запозичення – це один із важливих, а в деяких лексико-семантичних групах один із головних шляхів поповнення словникового складу української мови. Тому потребує докладного вивчення й аналізу обсяг та структура різних семантичних процесів запозичування, адаптації й розвитку іншомовних слів, їх місця в лексичній системі української мови. З другого боку, дослідження стану певної термінологічної системи на окремому історичному етапі, зокрема на етапі становлення цієї терміносистеми, дає змогу виявити найважливіші фактори, що впливали на її формування, окреслити основні тенденції розвитку та зробити висновки про ставлення українських вчених XVII ст. до проблеми співвідношення інтернаціонального та національного в термінології та в мові загалом. Діахронний аналіз терміносистеми допомагає передбачити та окреслити шляхи розвитку термінології на перспективу, врахувавши досвід своїх попередників, їх здобутки та помилки. Все це й зумовлює актуальність цієї статті.

XVI – XVII ст. для української риторики – це період найбільшого розквіту, однак розвиток науки й освіти в цей час відбувався виключно латинською мовою, і лише в середині XVII ст. з'явилася перша спроба творити науковий трактат з риторики українською мовою. Це був твір талановитого ученого, видатного проповідника, досвідченого церковного та політичного діяча свого часу Йоаннікія Галятовського «Наука короткая albo Способ зложеня казаня», опублікований у додатку до збірки проповідей «Ключ розуміння». Аналіз динаміки функціонування національного й інтернаціонального в українській риторичній термінології XVII ст. ми проведемо саме на матеріалі цієї праці, оскільки вона демонструє вдалу спробу викладу наукового матеріалу засобами української мови.

Йоаннікій Галятовський – постать дуже популярна в другій половині XVII ст., однак майже забута нащадками. Відомий літературознавець XIX ст. Н. Ф. Сумцов так відгукувався про його діяльність: «У Галятовському південна Росія віднайшла талановитого вченого діяча, частково діяча політичного, загалом умілого й досвідченого бійця за південноруську народність» [4, с. 2]. Якщо політичну та церковну діяльність Й. Галятовського сучасні дослідники трактують неоднозначно, то незаперечним є його вагомий внесок у розвиток української риторики, а також у функціонування української літературної мови й становлення української риторичної термінології. Саме із

творчістю Йоанникія Галятівського пов'язують формування в українській культурі нового типу проповіді – проповіді, за визначенням В. І. Кречотня, «латино-польського типу» [3, с. 158], тобто схоластичної проповіді, яка відзначалася насамперед логічною стрункістю, системністю, планомірністю викладу. Галятівський написав риторичний трактат «Наука короткая або Спосіб зложеня казаня», в якому вперше природною українською мовою було викладено основні поняття стилістики, риторики й гомілетики, обґрунтовано основні вимоги, яким повинна відповідати нова українська проповідь. Цей твір зажив величезної популярності в Україні, а також поза її межами. Його двічі перевидували у Львові – у 1663 р. та в 1665 р. У Росії в Іверському й Александрівському монастирях було здійснено його переклади російською мовою [7, с. 28].

У першому Київському виданні цей трактат дуже короткий, виклад матеріалу досить доступний і простий. «Наука» була, очевидно, розрахована на освічених людей, які вже здобули певні знання з риторики, і пояснює лише, як краще побудувати конкретну проповідь – «казане», користуючись наведеними у збірці зразками. Йоанникій Галятівський не ставить перед собою завдання розтлумачити в цьому трактаті певні риторичні поняття – він вживає терміни ораторського мистецтва, не пояснюючи їх значення, орієнтуючись на читача, добре обізнаного з даною термінологією.

Друге видання цього трактату трохи поширене, однак своїми теоретичними настановами не відрізняється від першого.

У третьому виданні трактату – «Наука або Спосіб зложеня казаня» – 1665 року наявні суттєві відмінності, порівняно із двома попередніми. Тут автор подає короткий виклад теоретичних положень риторики: про типи промов, їх структуру, подає цілий ряд практичних порад щодо змісту проповідей, посилаючись на наведені в збірнику зразки. Максимальну увагу звернено на форму проповіді. Якщо старий тип проповіді можна було будувати довільно (фактично це була бесіда проповідника із прихожанами), то Йоанникій Галятівський ставить до «казаня» вимоги такі ж, як до літературного твору: єдності предмета, єдності думки, співмірності складових частин, художності викладу. Основою релігійної проповіді Галятівський вважає тему (фему), своєрідний епіграф, в якому втілюється основна думка проповіді. Тема є цитатою з біблійного тексту.

Структурно казання теж підпорядковано певним нормам. Так, ораторську промову Й. Галятівський поділяє на три частини: *ексординум*, *наррація*, *конклюдія*. Кожен із цих трьох латинських за походженням термінів він пояснює й наводить їх українські відповідники, які й сьогодні належать до активної української лексики.

«Ексординум, початок, в котром казнодія приступ чинить до самої речі которую має повідати» [2, арк. 241], тобто на початку казання проповідник повинен підвести слухачів до предмета свого виступу і визначити цей предмет, виділити в предметі саме ті сторони, про які він збирається говорити. Друга частина проповіді – *наррація*, виклад, розповідь. У ній слід викласти основний зміст проповіді, анонсований в ексординумі, розвинути думки, які доводять і пояснюють основну тему: «наррація, повесть, бо в той части повідаєт юж казнодія тоє людем, що обіцаєт повідати, юж показуєт тую річ, которую обіцаєт показати» [2, арк. 241]. Третя частина проповіді – *конклюдія*, закінчення. Вона має коротко нагадувати про те, що викладено в *наррації*, і підсумувати сказане, сформулювати висновки, повчання. Основною частиною проповіді є *наррація*. У ній, як каже Галятівський, «все казане замикаєтсє», до неї «іншіє части стягаютьсє» [2, арк. 241].

В основі побудови проповіді повинні бути, на думку Й. Галятівського, певні прийоми. Так, проповідь можна було будувати на порівнянні, метафорі, алегорії. Поширеним прийомом було певне поставлене запитання, на яке казання повинно було дати курйозну відповідь, що мала б вразити слухачів своєю несподіваністю. Деякі проповіді можна було конструювати за схемами формальної логіки. Наявні логічні схеми наповнювалися потрібним проповідникові змістом.

Одна з важливих вимог, які Й. Галятівський ставить перед проповіддю, – щоб вона була зрозумілою для слухачів. А це означає, що й стиль викладу, і мова мають бути дохідливими. І свій трактат Галятівський підпорядковує тим самим вимогам: до кожного малозрозумілого терміна іншомовного походження він подає його український відповідник-синонім, а подекуди й цілий синонімічний ряд слів. Цей факт також свідчить, на наш погляд, про те, що вчений усвідомлював

необхідність творення науки рідною мовою, хоча й бездоганно володів усталеною на той час риторичною термінологією греко-латинського походження й вдало її використовував у першому й другому виданнях трактату.

Щоб зацікавити своїх слухачів, проповідник, на думку Й. Галятовського, повинен був наповнити зміст казання не тільки богословською догматикою та настановами в душі церковної моралі, а й дати прихожанам певні знання, розповісти «новини, вісті і байки», і до того ж піднести їх у цікавій, захопливій формі. Різні оповіді, що їх проповідники залучали до тексту казання, він називає прикладами. Приклади – це короткі новелки різних жанрів, з допомогою яких ілюстрували чи аргументували положення проповіді. Йоанникій Галятовський радить проповідникам для добору прикладів вивчати історичні, філософські, природничо-наукові дослідження, твори світської тематики. «Треба читати, – пише він, – гисторії кройники о rozmaityх панствах и сторонах, щося в них діяло и тепер щося дієт, треба читати книги о звірох, птахах, гадах, рыбах, деревах, зілах, камініях и rozmaityх водах, которыи в морю, ріках, в студнях и на инших містцях знайдутся, и уважати их натуру, власности и skutки, и тоє собі нотовати, и ампліфіковати до своєї речі, которую повідати хочеш» [2, арк. 243]. Відповідно до настанов Галятовського, ораторські твори його послідовників були насичені «різноманітними публіцистичними, науковими матеріалами, відомостями історичного, географічного, природничого характеру, перетворюючись у своєрідні енциклопедії» [5, с. 67]. На допомогу проповідникам у цей час укладають спеціальні збірники прикладів, які можна було використовувати в майбутніх казаннях. Кілька таких збірок уклали Й. Галятовський.

Аналізуючи термінологію цієї риторичної праці, яка відображає окремий етап становлення терміносистеми риторики, можемо визначити такі її особливості:

1. Автор «Науки» віддає перевагу термінам латинського походження порівняно із запозиченнями з інших мов, зокрема із грецької: *ампліфікація*, *ексординум*, *наррація*, *пропозиція*, *конклюдія*, *сентенція*, *фігура* тощо. Це, звичайно, можна пояснити тим, що Й. Галятовський був вихованцем, а потім професором і ректором Києво-Могилянської академії, де риторику, як і інші дисципліни, викладали латинською мовою – мовою тогочасної науки. Можливо також, що таке тяжіння саме до латинськомовної термінології пов'язане з тим, що Галятовський не вдається у даній праці до детального аналізу стилістичної теорії, де на той час панувала термінологія грецького походження. Однак це твердження заперечує той факт, що ритор послідовно вживає латинський за походженням термін *фігура*, а не грецький *схема*, як це прийнято було у філологів XVI ст., зокрема у Мелетія Смотрицького. Від того часу номінація *фігура* міцно утвердилася в риторичній терміносистемі і належить до української риторичної термінології і сьогодні. Можна припустити, що якби у цій праці ширше було охоплено проблеми стилістики, то ця підсистема сучасної української термінології могла б мати на сьогодні дещо інакший вигляд.

2. Майже всі іншомовні терміни Й. Галятовський прагне пояснити українськими лексичними відповідниками: *ампліфікація* – *розширення*, *наррація* – *повість*, *конклюдія* – *кінець*. Тут важливо підкреслити, що автор не вдається до калькування, а тлумачить риторичні терміни близькими за значенням, але не тотожними словами, іноді наводячи цілий синонімічний ряд: *ексординум* – *початок*, *приступ*. Тобто практика буквального (за складовими елементами) перекладу слів, притаманна для учених періоду Київської Русі, відійшла в минуле, імовірно тому, що мова стала багатшою, насиченішою лексично й гнучкішою для творення нових значень слів. Можливо, саме багатозначність слова стала причиною того, що риторична наука не включила цих лексем до своєї терміносистеми, хоча вони належать до активних лексичних запасів сучасної української літературної мови.

3. У тексті аналізованого риторичного трактату Й. Галятовський подає цілий ряд питомих українських термінів: *річ*, *казанє*, *казнодія*, *приклад*, *подобенство* тощо. Характерно, що жодного разу не трапляються їх іншомовні (латинські) відповідники типу *оратор*, *екземпліум*, *орація*. Отже, можна стверджувати, що названі терміни були вже тоді усталені в колах сучасних Галятовському проповідників і завдяки своїй доступності мали перевагу над запозиченнями.

4. Окремо відзначимо, що відсутність у цей період екстралінгвістичних насильницьких впливів сприяла гармонійному розвитку терміносистеми. Відповідно до власного мовного чуття та спираючись на наявні тенденції мовного розвитку, Й. Галятовський намагався удосконалити українську риторичну термінологію, наближаючи її до лексичних норм сучасної йому мови.

Внесок Й. Галятовського в розвиток української теорії ораторського мистецтва дуже значний. Саме він у своїх теоретичних настановах та у практичній діяльності вперше наповнював суто церковну тематику вставками зі світського життя; дбав про чітку організацію промови, єдність думки; використовував найрізноманітніші зацікавлювальні прийоми. Та найбільша його заслуга в тому, що його трактат «Наука albo Спосіб зложеня казаня» став першим українськомовним підручником з риторики і дав нам змогу ознайомитися з українською риторичною терміносистемою того часу.

1. *Вомперский В. П. Риторика в России XVII–XVIII вв. – М.: Наука, 1988. – 180 с.* 2. *Галятовский И. Наука albo способ зложеня казаня. // Ключ розуміння. – Львів, 1665.* 3. *Крекотень В. І. Українська ораторська проза другої половини XVII ст. як об'єкт літературознавчого вивчення. // Питання літератури. – К., 1962. – С. 149–186.* 4. *Сумцов Н. Ф. К истории южнорусской литературы XVII ст. Вып. II. Иоанникий Галятовский. – Х., 1885. – 85 с.* 5. *Ченіза І. П. Ораторське мистецтво на Україні в XVI–XVII ст. // Укр. мова і літ. в школі, 1989. – № 10. – С. 64–68.*

УДК 615.849

Іван Тимочко

Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича

СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА «АГРЕСИВНОЇ» ТА «МИРОТВОРЧОЇ» ЛЕКСИКИ

© Тимочко І., 2006

За Словником української мови (СУМ) проведено дослідження «агресивної» (наступальної) та «миротворчої» лексики та окреслено семантичну структуру, що складається з ієрархічно впорядкованих функціонально-семантичних груп (ФСГ), поділених на семантичні підгрупи в межах лексико-семантичної групи (ЛСГ) (ЛСГ: ФСГ: семантичні підгрупи).

With the help of the Ukrainian Dictionary (UD) the research of «aggressive» (offensive) and «peacemaking» vocabulary was conducted and the semantic structure was outlined. It consists of the hierarchically arranged functional-semantic groups (FSG), those divide into semantic sub-groups within the limits of lexical-semantic group (LSG) (LSG: FSG: semantic sub-groups).

Людина пристосовується до життя суспільства, що його оточує, явищ, подій, реалій. Усе має своє імення, усе перебуває в певному взаємозв'язку, який або сприяє розвитку, або припиняє його. Людина не виняток – вона здатна на самопожертву або ж вимагає жертви від іншого. Так складаються стосунки, що йменуються як агресивні або ж миролюбні.

Характерна ознака будь-якої системи – змога описати всі її елементи за допомогою обмеженої кількості елементів. Ця ознака притаманна лексиці, наочним свідченням чого є словники, де опис словникового складу мови подають за допомогою невеликої кількості найуживаніших і семантично найважливіших слів [4, с. 39].